

WŁODZIMIERZ GOGŁOZA
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Anarchistyczne wizje bezpaństwowego ładu społeczno-politycznego średniowiecznej Islandii – zarys krytyki

Abstract

Anarchist Visions of the Medieval Icelandic Non-state Socio-political Order – an Outline of a Critique

Between the late 9th and the middle of the 13th century, Iceland was a pre-state society with a political system based on private means of creation, adjudication and enforcement of law. The functioning of this society has been a subject of numerous studies conducted within various disciplines, including legal history, political anthropology and institutional economics. In the last couple of decades, Medieval Iceland has also become a topic of interest to the various branches of the modern anarchist movement, whose members are prone to looking for historical examples of societies which lack a coercive government. The aim of this article is to critique the anarchist reconstructions of the Medieval Icelandic mode of governance. In particular, I will show that the anarchist visions of the non-state Icelandic socio-political order are anachronistic and substantially differ from the accounts found in the Old Icelandic narrative sources, as well as in the private collections of the medieval local law, known as *Grágás*.

Keywords: Medieval Iceland, Icelandic Commonwealth, *Grágás*, private ordering, analytical anarchism, anarcho-capitalism, social anarchism

Słowa kluczowe: średniowieczna Islandia, Islandzka Wolna Wspólnota, *Grágás*, ład zaprowadzany prywatnie, anarchizm analityczny, anarchokapitalizm, społeczny anarchizm

I. Średniowieczni Islandczycy stanowili niewielką społeczność zamieszkującą wyspę, która wraz ze skolonizowaną przez nich Grenlandią przez wiele stuleci wyznaczała w świadomości wykształconych Europejczyków zachodnią granicę cywilizowanego świata¹. Pomimo swej niewielkiej liczebności i stosunkowo niskiego poziomu rozwoju społeczność ta pozostawiła po sobie dorobek kulturowy, który od ponad wieku nieustannie fascynuje licznych przedstawicieli różnych dyscyplin nauk społecznych, a wśród

¹ Zob. zwłaszcza P. Urbańczyk, *Zdobywcy północnego Atlantyku*, Toruń 2012.

nich historyków prawa i antropologów politycznych². W ostatnich dekadach badania nad funkcjonowaniem średniowiecznej Islandii zaczęli prowadzić także autorzy reprezentujący nauki niehistoryczne, w tym zwłaszcza zwolennicy podejścia instytucjonalnego³. Prowadzone przez nich analizy funkcjonowania średniowiecznego islandzkiego ustroju polityczno-prawnego stanowią część szerszego nurtu badawczego nad tzw. ładem zaprowadzanym prywatnie (*private ordering*). Nurt ten określany jest w literaturze mianem analitycznego anarchizmu i powstał na styku nowej ekonomii instytucjonalnej, ekonomicznej analizy prawa i antropologii prawa⁴. Wbrew swojej nazwie, budzącej jednoznaczne skojarzenie z anarchizmem doktrynalnym, dokonywane w jego ramach analizy nie mają charakteru normatywnego, lecz opisowo-wyjaśniający i predykcyjny. Ich celem jest stworzenie modelu opisującego funkcjonowanie społeczeństw w obliczu zawodności rządu (*government failure*), opartego na endogenicznych mechanizmach kooperacji⁵.

Zainteresowanie analitycznych anarchistów średniowieczną Islandią nie powinno dziwić nikogo, kto choć w minimalnym stopniu jest zaznajomiony z jej ustrojem i historią społeczno-polityczną. Od zasiedlenia wyspy ok. 870 r. przez nordyckich osadników, aż do poddania się w 1264 r. przez jej mieszkańców norweskiej koronie, Þjóðveldið – jak określa się współcześnie ówczesną islandzką wspólnotę polityczną – stanowiła społeczność bezpieczeństwa, opartą w całości na prywatnych mechanizmach tworzenia, stosowania i egzekwowania prawa⁶. W omawianym okresie Islandczycy nie mieli króla, jedyny urzędnik publiczny na wyspie, tzw. głosiiciel prawa (*lögsögumaðr*), pozbawiony był uprawnień władczych, mandat do stanowienia prawa stanowił przedmiot własności prywatnej i podlegał swobodnemu obrotowi, większość sporów rozstrzygano na drodze prywatnej mediacji i arbitrażu, a orzeczenia sądów wiecowych wykonywali sami zainteresowani, wspierani na zasadach wzajemności, bądź też odpłatnie, przez osoby trzecie⁷.

Średniowieczna Islandia nie jest oczywiście jedyną społecznością bezpieczeństwa znaną antropologom politycznym⁸, jest ona jednak jedną z najlepiej udokumentowanych. Liczne staroislandzkie źródła narracyjne⁹ w połączeniu z XIII-wiecznymi prywatnymi

² Przystępne omówienie głównych obszarów badawczych dotyczących średniowiecznej Islandii zawiera opracowanie *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*, red. R. McTurk, Oxford 2007.

³ Zob. zwłaszcza Þ. Eggertsson, *Economic Behavior and Institutions*, Cambridge 1990, s. 304–311; B.Þ. Runólfsson, *Ordered Anarchy: Evolution of the Decentralized Legal Order in the Icelandic Commonwealth*, „Journal des Economistes et des Etudes Humaines” 1992, t. 3, z. 2/3, s. 331–351; C.B. Kerekes, C.R. Williamson, *Discovering Law: Hayekian Competition in Medieval Iceland*, „Griffith Law Review” 2012, t. 21, z. 2, s. 432–447; G.K. Hadfield, B.R. Weingast, *Law without the State: Legal Attributes and the Coordination of Decentralized Collective Punishment*, „Journal of Law and Courts” 2013, t. 1, z. 1, s. 3–34.

⁴ W. Gogłóza, *Analityczny anarchizm – cele, przedmiot i metody badań empirycznych nad stanami natury* [w:] *Myślenie o polityce i prawie – przedmiot, metoda, perspektywa*, red. I. Barwicka-Tylek, A. Czarnecka, M. Jaskólski, J. Malczewski, Warszawa 2015, s. 209–232.

⁵ Zob. zwłaszcza A.K. Dixit, *Lawlessness and Economics: Alternative Modes of Governance*, Princeton 2007; P.T. Leeson, *Anarchy Unbound: Why Self-Governance Works Better Than You Think*, Cambridge 2014; E.P. Stringham, *Private Governance: Creating Order in Economic and Social Life*, Oxford 2015.

⁶ J. Byock, *Governmental Order in Early Medieval Iceland*, „Viator: Medieval and Renaissance Studies” 1986, t. 17, z. 1, s. 19–34; oraz *idem*, *State and Statelessness in Early Iceland* [w:] *Samtíðarsögur: The Contemporary Sagas*, t. 1, red. S. Tómasson, Akureyri 1994, s. 155–169.

⁷ G. Karlsson, *Social Institutions* [w:] *A Companion...*, s. 503–517.

⁸ Zob. np. P. Clastres, *Society Against State: Essays in Political Anthropology*, New York 2007.

⁹ Zob. zwłaszcza J. Kristjánsson, *Eddas and Sagas: Iceland's Medieval Literature*, Reykjavík 1988; oraz *Sagi Islandzkie. Zarys dziejów literatury staronordyckiej*, red. J. Morawiec, Ł. Neubauer, Warszawa 2016.

zbiorami lokalnego prawa (*Grágás*; dalej w zależności od tomu: *GI* lub *GII*)¹⁰ umożliwiają naukowcom dokonanie w miarę dokładnej rekonstrukcji funkcjonowania islandzkiego systemu prawnego zwanego *var lög*¹¹, zwłaszcza przy uwzględnieniu ustaleń antropologii prawa i ekonomicznej analizy prawa odnoszących się do społeczności znajdujących się na podobnym poziomie rozwoju¹². Z tego też względu Þjóðveldið jest uznawana przez analitycznych anarchistów za szczególnie wdzięczny przedmiot badań nad kooperacją w warunkach braku państwa.

Bezpaństwowy charakter społeczności tworzonej przez średniowiecznych Islandczyków wzbudził jednakże zainteresowanie także doktrynalnych anarchistów, poszukujących potwierdzenia dla swego kluczowego twierdzenia, jakoby zorganizowany aparat przymusu nie był niezbędny dla pokojowego współistnienia wolnych jednostek. Tak jak anarchizm nie jest doktryną o jednorodnym charakterze, tak też anarchistyczne interpretacje *var lög* przyjmują różne postaci. Przegląd współczesnej literatury przedmiotu pozwala na wyróżnienie dwóch głównych perspektyw w tym zakresie: analiz opartych na założeniach społecznego anarchizmu oraz anarchizmu wolnorynkowego, określanego również mianem anarchokapitalizmu¹³. Spojrzenia te są skrajnie odmienne zarówno w swych założeniach, jak i wyciąganych na ich gruncie wnioskach. Co bardziej istotne – i co postaram się wykazać w niniejszym artykule – oba są wielce problematyczne z uwagi na swój anachroniczny charakter oraz przypisywanie społeczności tworzonej przez średniowiecznych Islandczyków pewnych cech, które w rzeczywistości w niej nie występowały, a które wynikają z ogólnych założeń teoretycznych wspomnianych doktryn.

II. Jakkolwiek pewne wzmianki na temat Þjóðveldið pojawiają się już w pracach klasycznych XIX-wiecznych anarchistów¹⁴, początek współczesnego zainteresowania przedstawicieli tej doktryny średniowieczną Islandią przypada dopiero na lata 80. XX w. Pierwszym autorem, który na nowo odkrył tę społeczność dla anarchistów, był David D. Friedman. Jego najwcześniejsza publikacja z tego zakresu nie miała jednak charakteru doktrynalnego. Friedman, uznany akademicki ekonomista i teoretyk prawa, jeden z współtwórców nurtu *law and economics*¹⁵, podjął się analizy funkcjonowania islandzkiego systemu polityczno-prawnego w ramach dyskusji nad dopuszczalnością prywatnej

Na temat historycznej wiarygodności tych źródeł zob. W. Gogłóza, *Spór o historyczność sag Islandczyków w perspektywie antropologii prawa* [w:] *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi*, t. V: *Prawo*, red. Z. Władek, J. Stelmasiak, W. Gogłóza, K. Kukuryk, Lublin 2013, s. 64–89.

¹⁰ *Laws of Early Iceland. Grágás The Codex Regius of Grágás with Material from Other Manuscripts*, t. 1 i 2, ed. A. Dennis, P. Foote, R. Perkins, Winnipeg 1980.

¹¹ W.I. Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chicago 1997; J. Byock, *Feud in the Icelandic Saga*, Berkeley 1982; S. Lindal, *Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth*, „Scandinavian Studies in Law” 1993, z. 37, s. 55–92.

¹² R.A. Posner, *The Economics of Justice*, wyd. 2, Cambridge 1983, s. 146–206.

¹³ Na temat różnych odłamów współczesnego anarchizmu zob. R.T. Long, *Anarchism* [w:] *The Routledge Companion to Social and Political Philosophy*, eds. G. Gaus, F. D’Agostino, New York 2013, s. 217–230.

¹⁴ P. Kropotkin, *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, London 2009, *passim*; *Anarchy, Geography, Modernity: Selected Writings of Elisée Reclus*, eds. J.P. Clark, C. Martin, New York 2004, *passim*.

¹⁵ Zob. zwłaszcza R. Cooter, T. Ulen, *Ekonomiczna analiza prawa*, Warszawa 2009.

egzekucji prawa karnego¹⁶. Celem jego artykułu *Private Creation and Enforcement of Law: A Historical Case* była rekonstrukcja *var lög* z użyciem podstawowych narzędzi ekonomicznej analizy prawa oraz oszacowanie stopnia jego efektywności i określenie warunków wyznaczających jego długookresową stabilność¹⁷.

Upowszechnienie się w gronie anarchistów podstawowej wiedzy na temat ustroju Islandii nastąpiło za sprawą opublikowania skróconej i przeredagowanej wersji wspomnianego wyżej artykułu w drugim wydaniu książki Friedmana *The Machinery of Freedom: Guide to a Radical Capitalism*¹⁸. Praca ta zaliczana obecnie do ścisłego kanonu anarchokapitalizmu, zawiera postulat całkowitej prywatyzacji społecznie niezbędnych funkcji państwa oraz wnikliwą analizę teoretyczną policentrycznego porządku konstytucyjnego, mającego zastąpić instytucje publiczne w tworzeniu, stosowaniu i egzekwowaniu norm prawnych¹⁹. *Var lög* posłużył Friedmanowi w tym dziele za najbliższy postulowanemu przezeń ustrojowi przykład realnie istniejącego i dobrze udokumentowanego, historycznego systemu prawnego. Nie określając konstytucji Þjóðveldið mianem anarchokapitalistycznej, autor *The Machinery of Freedom* przywołuje ją w celu odparcia zarzutu utopijności postulatu depolityzacji prawa i wykazania, że policentryzm prawny nie jest wyłącznie konstrukcją teoretyczną.

Dzięki książce Friedmana średniowieczna Islandia przeniknęła do świadomości szerokiego kręgu zwolenników różnych odłamów libertarianizmu i obecnie jest często przywoływana przez nich jako dowód, że wymiar sprawiedliwości, zazwyczaj uznawany za uzasadnioną, wyłączną domenę państwa, może podlegać urynkowieniu z korzyścią dla wszystkich zainteresowanych²⁰. Wizja Þjóðveldið wyłaniająca się z tych dyskusji jest jednak bardzo zawężona, anachroniczna, a niekiedy też karykaturalnie przerysowana poprzez nadmierne uwypuklenie znaczenia instytucji szczególnie cenionych przez radykalnych libertarian – nieograniczonej własności prywatnej, swobody zawierania umów i wolnej konkurencji.

W pracach zadeklarowanych wolnorynkowych anarchistów średniowieczna Islandia jawi się jako bezpaństwowa społeczność nieznająca zinstytucjonalizowanego przymusu i obowiązkowych danin, tworzona przez wolnych gospodarzy (*baendr*, l. poj. *bóndi*) zarządzających rozległymi prywatnymi majątkami²¹. Dla pełnego zabezpieczenia swych praw islandzcy gospodarze zawierali umowy stowarzyszeniowe z lokalnymi liderami zwanymi *goðar* (l. poj. *goði*), świadczącymi prywatne usługi z zakresu ochrony osób

¹⁶ G. Becker, G. Stigler, *Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers*, „Journal of Legal Studies” 1974, t. 3, z. 1, s. 1–18; W.M. Landes, R.A. Posner, *The Private Enforcement of Law*, „Journal of Legal Studies” 1975, t. 4, z. 1, s. 1–46; D.D. Friedman, *Efficient Institutions for the Private Enforcement of Law*, „Journal of Legal Studies” 1984, t. 13, z. 2, s. 376–397.

¹⁷ D.D. Friedman, *Private Creation and Enforcement of Law: A Historical Case*, „Journal of Legal Studies” 1979, t. 8, z. 2, s. 399–415.

¹⁸ *Idem*, *The Machinery of Freedom: Guide to a Radical Capitalism*, wyd. 3, New York 2014, s. 197–204.

¹⁹ Zob. W. Gogłóza, *Policentryczny porządek konstytucyjny – zarys historii idei* [w:] *Tendencje rozwoju myśli politycznej i prawnej*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski, Wrocław 2014, s. 345–361.

²⁰ Zob. np. A. Morriss, *Anarcho-Capitalism* [w:] *The Encyclopedia of Libertarianism*, ed. R. Hamowy, Los Angeles 2008, s. 13–14; G. Casey, *Reflections on Legal Polycentrism*, „Journal of Libertarian Studies” 2010, t. 22, z. 1, s. 22–34; R.T. Long, *Market Anarchism as Constitutionalism* [w:] *Anarchism/Minarchism: Is a Government Part of a Free Country?*, eds. R.T. Long, T.R. Machan, Burlington 2008, s. 133–150.

²¹ T. Whiston, *Medieval Iceland and the Absence of Government*, <https://mises.org/library/medieval-iceland-and-absence-government>, brak paginacji (dostęp: 3.01.2017).

i mienia oraz egzekucji orzeczeń zarządzanych przez nich sądów. Relacje między gospodarzami a *goðar* miały przy tym mieć dobrowolny charakter i opierać się na wzajemności. Aby zawrzeć umowę o pozostanie w wiecu, każda ze stron musiała się na nią zgodzić, każda też mogła ją wypowiedzieć za zachowaniem odpowiedniego terminu²². Ta ostatnia możliwość uznawana jest przez anarchokapitalistów za szczególnie istotną, ponieważ – jak twierdzą – „umożliwiła ona secesję aż do poziomu jednostki, sprawiając, iż wszelkie struktury władzy tworzyły się [na Islandii] w sposób prawdziwie dobrowolny”²³.

W systemie tym kluczową rolę odgrywali *goðar*, będący – w wizji radykalnych libertarian – swoistymi średniowiecznymi przedsiębiorcami²⁴. Do ich grona zaliczali się właściciele specjalnego pakietu praw, zwanego *goðorð*, uprawniającego do głosowania w Zgromadzeniu Prawodawczym (*lögrétta*) oraz obsadzania składu sądów wiecowych działających w ramach *var lög*. *Goðorð* stanowił przedmiot własności prywatnej i mógł zostać sprzedany, przekazany w darze lub odziedziczony (zob. np. *Vatnsdæla saga*, odpowiednio rozdz. 16; rozdz. 37, rozdz. 41). Swoboda wyboru *goðar* oraz to, że *goðorð* podlegał obrotowi, sprawiały, zdaniem anarchokapitalistów, iż islandzki system prawny miał *stricte* rynkowy, wolnokonkurencyjny charakter²⁵.

Sama kontrola nad *goðorð* nie gwarantowała jego właścicielowi szczególnej pozycji społecznej. Aby móc odgrywać rolę prawdziwego lidera społeczności, musiał on pozyskać wśród gospodarzy stronników chcących pozostawać z nim w wiecu. Bez ich aktywnego wsparcia żaden *goði* nie byłby w stanie wywiązywać się ze swoich obowiązków, w tym zwłaszcza z obsadzania składu sądów wiecowych oraz wspomagania stowarzyszonych z nim gospodarzy w dochodzeniu ich praw i egzekwowaniu orzeczeń. Z tego też względu *goðar* musieli stale zabiegać o poparcie możliwie największej liczby *baendr* (być „bogaci w przyjaciół”, isl. *vinsællir*)²⁶. Ci spośród nich, którym nie udało się przekonać dostatecznie dużo wolnych gospodarzy do pozostawania z nimi w wiecu, tracili swą

²² Należy przy tym zaznaczyć, że zgodnie z *Grágás* swoboda wyboru wodza przez gospodarza podlegała ograniczeniu o charakterze terytorialnym. W świetle zachowanych przekazów narracyjnych c. 965 r. Islandia została podzielona na cztery jednostki administracyjne zwane kwartami (*ffjórðungar*, l. poj. *ffjórðungur*). Wraz z dokonaniem tego podziału gospodarze mogli wiązać się jedynie z tymi *goðar*, którzy zamieszkiwali na terenie tej samej kwarty. *Bóndi* i *goði* mający domicyl w różnych kwartach mogli zawrzeć z sobą umowę stowarzyszenia wyłącznie, jeśli ten ostatni uzyskał indywidualną zgodę Zgromadzenia Prawodawczego na pozostawanie w wiecu z gospodarzem z innego regionu (*GI* 83₁₃₆). Wszystkie odwołania do *Grágás* dotyczą kanonicznego wydania opublikowanego w *Laws of Early Iceland Grágás: The Codex Regius of Grágás with Material from Other Manuscripts*, t. 1 i 2, pod redakcją A. Dennisa, P. Foote’a, R. Perkinsa (zob. przyp. 10). Dla ułatwienia odnajdywania odpowiednich fragmentów w tekście używam następującego zapisu: rzymska liczba wskazuje na tom *Grágás*, liczba arabska na paragraf, arabska zaś liczba zapisana subskryptem na stronę, na której on się znajduje. Na przykład zapis *GI* 83₁₃₆ odnosi się do 83 paragrafu opublikowanego w pierwszym tomie *Grágás* na stronie 136.

²³ T. Whiston, *Medieval...*, b.p.

²⁴ D.D. Friedman, *The Machinery...*, s. 198.

²⁵ R.T. Long, *Privatization, Viking Style: Model or Misfortune?*, <http://archive.lewrockwell.com/orig3/long1.html> (dostęp: 3.01.2017).

²⁶ Na drodze wręczania im hojnych darów, organizowania wystawnych uczt, zawierania rodzinnych aliansów, oferowania przyjaźni, a nade wszystko skutecznego wspierania w konfliktach z innymi gospodarzami. Zob. J.L. Byock, *Viking Age Iceland*, London 2001, s. 118–132.

pozycję na rzecz innych *goðar*, a niekiedy byli też zmuszeni do zbycia/przekazania swe go *goðorð* osobom trzecim (zob. np. *Laxdæla saga*, rozdz. 67, *Njáls saga*, rozdz. 107)²⁷.

Konsekwencją konkurencji między *goðar* miało być – według anarchokapitalistów – pełne zabezpieczenie potrzeb wolnych gospodarzy:

[W społeczeństwie bepaństwowym] status, pieniądze, władza i chciwość [...] nie są niezbędnymi wymogami do zajęcia pozycji lidera. Najgorsi nie trafiają w drodze wyborów na szczyt. [Liderzy] obierani w [takich społecznościach] zyskują poparcie, gdyż są przedsiębiorcami, i ci spośród nich, którzy najlepiej zaspokajają potrzeby konsumentów, będą tymi, których agencje [ochrony] będą się powiększały. W społeczeństwie bepaństwowym jedyną osobą będącą „królem” jest konsument²⁸.

Powyższa wizja, jakkolwiek w swym bardzo ogólnym, instytucjonalnym wymiarze odpowiada stanowi opisanemu w *Grágás*, całkowicie pomija społeczny kontekst średniowiecznych islandzkich instytucji. Przede wszystkim nie uwzględnia tego, że wolni gospodarze, znajdujący się w centrum zainteresowania anarchokapitalistów, stanowili jedynie niewielką część ówczesnego islandzkiego społeczeństwa. Aby zaliczać się do grona *baendr*, należało być bądź właścicielem gospodarstwa, bądź jego dzierżawcą, a w tym ostatnim przypadku, dysponować ponadto własnym stadem krów mlecznych (*GI* 81₁₃₂). Jedynie osoby spełniające ten warunek mogły wiązać się na drodze umowy z *goðar*, by zaś dysponować pełnią praw politycznych – uczestniczyć w wiecach, zasiadać w panelach sąsiedzkich, być członkiem wspólnoty lokalnej (*hreppr*, l. mn. *hreppar*; zob. kolejny punkt) itp. – musiały one dodatkowo dysponować na każdego członka swojego gospodarstwa nie mniej niż jedną wolną od wszelkich obciążeń mleczną krową, łodzią rybacką lub ich równowartością oraz „wszystkim innym, bez czego nie może funkcjonować domostwo” (*GI* 89₁₅₀). Z informacji zawartych w *Íslendingabók*, średniowiecznej kronice uznawanej za jedno z najbardziej wiarygodnych staroislandzkich źródeł z okresu funkcjonowania *Þjóðveldið*²⁹, wynika, że na początku XII w. pełnoprawnych gospodarzy było na Islandii 4560³⁰. Ówczesną populację Islandii szacuje się na około 60 tys. osób³¹.

Zdecydowana większość średniowiecznych mieszkańców wyspy zaliczała się do grona tzw. domowników (*gríðmenn*, r.ż. *gríðkonur*), tj. osób podporządkowanych gospodarzowi zarządzającemu majątkiem stanowiącym ich legalny domicyl. Każdy dorosły Islandczyk (mężczyźni powyżej 16. roku życia i niezamężne kobiety powyżej 20.) niedysponujący własnym lub dzierżawionym gospodarstwem miał prawny obowiązek związania się na okres co najmniej jednego roku z gospodarzem, który zechciał go przyjmując pod własny dach (*GI* 78₁₂₅). Umowy domicylu były zawierane w trakcie tzw. dni przeprowadzki (*fardagar*, czterech kolejnych dni rozpoczynających się w czwartek wypadający między 21 a 27 maja) i określały warunki relacji mających łączyć przez następ-

²⁷ B.P. Runólfsson, *Institutional Evolution in the Icelandic Commonwealth*, „Constitutional Political Economy” 1993, t. 4, z. 1, s. 113. Ogólnie na temat relacji pomiędzy wolnymi gospodarzami a wodzami zob. J.V. Sigurðsson, *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, Odense 1999, *passim*.

²⁸ T. Whiston, *Medieval...*, b.p.

²⁹ Na temat wartości *Íslendingabók* jako źródła oraz związanych z tym wątpliwości zob. J. Kristjánsson, *Eddas...*, s. 121–123; oraz S. Grønlie, *Ari's Íslendingabók [w:] Íslendingabók and Kristnisaga, Viking Society for Northern Research Text Series*, Vol. XVIII, ed. S. Grønlie, London 2006, s. ix–xxviii.

³⁰ *Íslendingabók and Kristnisaga...*, s. 12.

³¹ J. Byock, *Viking...*, s. 54–55.

ne 12 miesięcy gospodarza z domownikiem, w tym przede wszystkim zakres obowiązków ciążących na tym ostatnim. Większość prac wykonywanych przez domowników na rzecz gospodarzy nie podlegała przy tym wynagrodzeniu wykraczającemu poza wikt i opierunek. Jedyne w ściśle przewidzianych przez prawo sytuacjach *griðmenn* mogli domagać się od *baendr* wynagrodzenia pieniężnego (*GI* 78₁₂₆₋₁₂₇).

Domownicy, którzy byli całkowicie podporządkowani gospodarzom, nie dysponowali prawem do wyboru *goðar* (pozostawali w wiecu z wodzem, z którym związał się zarządca gospodarstwa, *GI* 81₁₃₂), a z innych praw politycznych – uczestnictwa w wiecach, zasiadania w panelach sąsiedzkich etc. – mogli korzystać, wyłącznie zastępując gospodarza na mocy jednorazowego pełnomocnictwa (*GI* 55₁₀₀, 59₁₀₇). W najgorszej sytuacji wśród osób wolnych znajdowali się jednak ci, którzy nie znaleźli dla siebie domicylu. Każdy, kto będąc w pełni zdolnym do pracy, nie związał się z żadnym gospodarzem, podlegał karze pełnej banicji (dożywotniego wyjęcia spod prawa), a i bez jej orzeczenia nie korzystał z jego ochrony – mógł być przegoniony z sąsiedztwa z użyciem przemocy, a nawet przymusowo wykastrowany, a odniesione przez niego obrażenia nie podlegały zadośćuczynieniu (*GI* 82₁₃₅; *GII* 235₁₉₃, 254₂₁₉).

Zdecydowanie najniższą pozycję społeczną na Islandii zajmowali niewolnicy. Nie dysponujemy obecnie informacjami, które pozwoliłyby określić, jak duży stanowili oni procent mieszkańców wyspy, ale zarówno analiza źródeł pisanych, jak i archeologicznych, odnoszących się do okresu zasiedlania i bezpośrednio po nim, wskazuje, że mógł być on znaczący³². Staroislandzkie prawo wyróżniało przy tym dwa rodzaje niewolników – osoby, które zostały pojmane w niewolę podczas zagranicznych wypraw rabunkowych bądź zakupione od handlarzy niewolnikami (*bræll*), oraz niewolników dłużnych, którzy utracili wolność wskutek niewypłacalności, niemożności utrzymania osób zależnych (zob. kolejny punkt) lub werdyktu sądu (*skuldarmann*). Główna różnica pomiędzy tymi formami zniewolenia polegała na tym, że *brældómr* miała charakter dożywotni i dziedziczny, z możliwością wykupienia się z niej bądź też wyzwolenia przez właściciela, *skuldabærdómr* zaś była niewolą czasową, ustającą z chwilą spłaty/odpracowania wierzytelności. Niewolnicy obu rodzajów podlegali przy tym legalnemu obrotowi (z tym zastrzeżeniem, że niewolników dłużnych nie można było sprzedać do krajów pogańskich) i pełnej władzy swych właścicieli. Niewola osobista pierwszego rodzaju najprawdopodobniej zanikła na Islandii w poł. XI w., z końcem okresu wikingów, druga funkcjonowała przez całą historię Þjóðveldið. Status prawny islandzkich niewolników pod wieloma względami wyróżniał się korzystnie na tle innych ówczesnych systemów prawnych (np. przysługiwało im prawo własności na rzeczach, w pewnym zakresie prawo do zadośćuczynienia doznanych urazów, a nawet prawo do legalnej zemsty w przypadku zabicia żony), ale nie dysponowali oni żadnymi prawami o charakterze politycznym.

Islandzkie społeczeństwo epoki średniowiecza było zatem znacznie bardziej zróżnicowane, niż zakładają to anarchokapaliści, a prawa polityczne, które poddają oni analizie, były w praktyce jedynie przywilejami wąskiej elity. Co więcej, nawet w obrębie stosunkowo nielicznego grona wolnych gospodarzy można dostrzec pewną stratyfikację, która mogła istotnie wpływać na zakres praw, jakimi faktycznie cieszyli się poszczegól-

³² R.M. Karras, *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, New Haven 1988, s. 50–145.

gólni *bændr*. Teoretycznie wszystkim gospodarzom bez względu na wartość majątku oraz rodzaj tytułu prawnego do zajmowanej przez nich farmy (własność lub dzierżawa) przysługiwały te same prawa, w rzeczywistości jednak swoboda korzystania z nich była zapewne ściśle powiązana z ich statusem ekonomicznym. Jak bowiem wykazuje część współczesnych badaczy, gospodarze dzierżawiący gospodarstwa od *goðar* najprawdopodobniej podlegali silnej presji ekonomicznej, by pozostawać z nimi w wiecu, szczególnie w sytuacji gdy przedmiotem umowy dzierżawy było nie tylko gospodarstwo, ale także żywy inwentarz³³. Nie dysponujemy obecnie informacjami pozwalającymi określić, kiedy na Islandii wykształciła się instytucja dzierżawy, większość współczesnych badaczy przyjmuje jednak, że najpóźniej w końcu XI w. odgrywała ona już istotną rolę gospodarczą³⁴ (szerzej na ten temat w kolejnym punkcie). Według Orriego Vésteinssona, historyka i archeologa uznawanego za jednego z najwybitniejszych badaczy Þjóðveldið, w wieku XII już około 2500 islandzkich gospodarstw było dzierżawionych, a zarządzający nimi *bændr* byli ekonomicznie uzależnieni od ich właścicieli w tak dalekim stopniu, że pozostawali oni „politycznie wolnymi jedynie w czysto technicznym sensie”³⁵.

Powyższa konkluzja nie jest powszechnie akceptowana przez badaczy zagadnienia³⁶, ale nawet autorzy zakładający, że islandzcy gospodarze tworzyli względnie egalitarne grono, twierdzą, iż da się wśród *bændr* wyodrębnić pewną elitę, o której pozyskanie *goðar* musieli szczególnie zabiegać. Wielkość tej grupy szacuje się na około 10% ogółu gospodarzy, jednakże poparcie z ich strony miało mieć dla *goðar* zdecydowanie większe znaczenie niż lojalność „ogólnej masy chłopów” (*alþýðu bónda*). Analiza wartości farm wymienionych w staroislandzkich źródłach narracyjnych wskazuje, że uwaga autorów sag koncentrowała się przede wszystkim na „gospodarzach większych rozmiarów” (*hinum stærrum bóndum*)³⁷, przez co wyciąganie na ich podstawie wniosku, iż wszyscy islandzcy *bændr* korzystali z tych samych praw – co jest dość powszechnym sposobem interpretacji źródeł zwłaszcza poza kręgiem specjalistów – może być wynikiem błędu poznawczego polegającego na nieświadomości nadmiernego zawężenia badanej puli.

III. Anarchokapitalistyczne analizy średniowiecznej Islandii spotkały się ze zdecydowaną krytyką ze strony autorów związanych ze społecznym nurtem anarchizmu. Najbardziej znanym pod tym względem opracowaniem jest *An Anarchist FAQ* (dalej: AFAQ), internetowe, bardzo obszerne i wciąż rozszerzane dzieło kilkunastu autorów pod redakcją

³³ Zob. np. O. Vésteinsson, *A Divided Society: Peasants and the Aristocracy in Medieval Iceland*, „Viking and Medieval Scandinavia” 2007, z. 3, s. 117–137; R. Samson, *Goðar: Democrats or Despots?* [w:] *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*, red. G. Pálsson, Enfield Lock 1992, s. 167–188.

³⁴ J. Jóhannesson: *Íslendinga Saga: A History of the Old Icelandic Commonwealth*, Manitoba 2006, s. 345.

³⁵ O. Vésteinsson, *Archeology of Economy and Society* [w:] *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*, ed. R. McTurk, Oxford 2007, s. 19.

³⁶ Na przykład inny wybitny badacz średniowiecznej Islandii Jón Viðar Sigurðsson twierdzi, że jeszcze w XIII w. *bændr* niebędący właścicielami swych gospodarstw stanowili najprawdopodobniej nie więcej niż 25% ogółu gospodarzy i cieszyli się znaczną dozą niezależności. Zob. J.V. Sigurðsson, *Chieftains...*, s. 116–117. Ogólnie na temat dzierżawy gruntów i zwierząt na Islandii zob. J. Byock, *Viking...*, s. 268–271.

³⁷ S. Jakobsson, *From Reciprocity to Manorialism: On the Peasant Mode of Production in Medieval Iceland*, „Scandinavian Journal of History” 2013, t. 38, z. 3, s. 273–295.

Iaina McKaya³⁸. Publikacja ta, ujęta w formę odpowiedzi na najczęściej zadawane pytania dotyczące anarchizmu, jest tyleż prezentacją głównych założeń społecznego anarchizmu, ile próbą wykazania, że anarchokapitalizm nie jest doktryną anarchistyczną. Chcąc jednoznacznie odciąć się od poglądów wolnorynkowych anarchistów, autorzy AFAQ zdecydowanie odrzucają też ich analizy dotyczące średniowiecznej Islandii, zastępując je własną „perspektywą badawczą” opartą na pracach jednego z najwybitniejszych przedstawicieli społecznego anarchizmu, a zarazem uznanego XIX-wiecznego etnologa Piotra Kropotkina.

Kropotkin w żadnej ze swoich prac nie zajmował się wprost Islandią, poświęcił jednakże w nich wiele uwagi wczesnośredniowiecznym Germanom i Skandynawom³⁹. Opierając się na skandynawskich źródłach narracyjnych oraz własnych badaniach z zakresu etnologii porównawczej, autor *Pomocy wzajemnej* twierdził, że społeczności przedpaństwowe były zorganizowane na gruncie samorządnych wiosek, tworzonych przez wolnych posesjonatów kolektywnie uprawiających wspólnotowe grunty. Wspólnoty te, nie znając prywatnej własności ziemskiej, miały egalitarny charakter i były zarządzane w sposób demokratyczny przez ogół wolnych mężczyzn⁴⁰.

Mimo że Kropotkin nie odnosi swych uwag dotyczących organizacji i funkcjonowania przedpaństwowych wspólnot wiejskich bezpośrednio do *Þjóðveldið*, zdaniem redaktorów AFAQ jego analizy mają do niej zastosowanie, ponieważ pierwsi islandzcy osadnicy żyli pod rządami opisywanych przez niego instytucji w krajach swojego pochodzenia i z dużą dozą prawdopodobieństwa „zabrali je” z sobą także na zajmowane przez siebie tereny⁴¹. Powyższe założenie, mimo *prima facie* zdroworozsądkowego charakteru, prowadzi ich jednakże do dalece heterodoksyjnych wniosków w zakresie identyfikacji podstawowej jednostki organizacji społecznej wczesnośredniowiecznej Islandii oraz określenia charakteru gospodarki *Þjóðveldið*.

Spółeczni anarchiści twierdzą, że bezpośrednio po zasiedleniu islandzka gospodarka opierała się na wielkopowierzchniowych gospodarstwach, wspólnie zarządzanych przez rozległe rodziny. Z czasem miały one jednak ulec rozdrobnieniu i przekształcić się w stosunkowo niewielkie indywidualne farmy posesjonatów utrzymujących się z chowu zwierząt i sprzedaży wyrobów rzemieślniczych. Dopiero z końcem XI w., po około dwóch wiekach od zasiedlenia wyspy, ten względnie egalitarny system miał zacząć być wypierany przez nową gospodarkę dzierżawną, w której właściciele gruntów czerpali korzyści z pracy dzierżawców. Proces stopniowego wypierania rozporządzania zasobami na drodze posiadania przez instytucję własności miał doprowadzić do narastającego rozwarstwienia ekonomicznego, koncentracji władzy w rękach osób najbogatszych i towarzyszącego jej załamania się komunalnych instytucji. Do czasu wykształcenia się na Islandii kapitalistycznych relacji społecznych opartych na prywatnej własności i pracy najemnej *Þjóðveldið* miała być wszelako

³⁸ *An Anarchist FAQ*, ed. I. McKay, t. 1, Edinburgh 2008; t. 2, Edinburgh 2012. Wszystkie odwołania w tekście dotyczą wersji elektronicznej dostępnej pod adresem <http://www.infoshop.org/anarchist-faq> (dostęp: 3.01.2017). Średniowiecznej Islandii poświęcona jest sekcja F9 tego dokumentu.

³⁹ Zob. zwłaszcza P. Kropotkin, *Mutual Aid*, s. 95–125.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 99–104.

⁴¹ AFAQ: F.9. *Is Medieval Iceland an Example of „Anarcho”-Capitalism Working in Practice?*, <http://www.infoshop.org/AnarchistFAQSectionF9> (dostęp: 3.01.2017).

[...] komunalną, a nie indywidualistyczną [jak utrzymują anarchokapitaliści], społecznością, której gospodarka opierała się na produkcji rzemieślniczej, w której funkcjonowały jednocześnie rozbudowane instytucje wspólnotowe, jak i indywidualna „własność” (tj. użytkowanie) zasobów oraz forma społecznego samorządu zwanego *thing* [...], która może być postrzegana jako „prymitywna” wersja anarchistycznego wiecu lokalnego⁴².

Gdy w końcu XIX w. Kropotkin rekonstruował funkcjonowanie wspólnot przedpaństwowych, opierając się na lekturze zachowanych źródeł narracyjnych i ustaleniach wczesnych antropologów badających organizację polityczną ludów pierwotnych, jego wizja wczesnośredniowiecznych nordyckich społeczności jako związku wolnych posesjonatów o równym statusie społeczno-ekonomicznym odpowiadała stanowi ówczesnej wiedzy etnograficzno-historycznej i w tym sensie miała charakter naukowy⁴³. Współcześnie doktryna *Gemeinefrei*, której był on jednym z popularyzatorów, traktowana jest jednak przez badaczy bardzo sceptycznie. Część z nich uznaje ją za wysoce spekulacyjną, inni za oczywiście błędną⁴⁴. Z całą pewnością jest ona natomiast trudną do pogodzenia zarówno z krytyczną analizą staroislandzkich źródeł, jak i zwłaszcza z ustaleniami archeologów⁴⁵. Czyniąc ją podstawą swoich rozważań, autorzy AFAQ podążają zatem nie za aktualnym stanem badań, lecz za dyktatem własnej doktryny.

Współcześni badacze nie mają wątpliwości co do tego, że *Bjóðveldið* już na wczesnym etapie swojego funkcjonowania była społecznością o znacznym stopniu stratyfikacji (który jednak nigdy nie osiągnął rozmiarów porównywalnych z ówczesnymi społeczeństwami feudalnymi)⁴⁶. Poziom owej stratyfikacji uwidacznia się zwłaszcza w wynikach badań archeologicznych. Islandzkie długie domy z okresu wikingów znacząco różnią się zarówno pod względem powierzchni użytkowej, wielkości głównego pomieszczenia, jak i liczby znalezionych w nich dóbr prestiżowych. Rozmiary tych konstrukcji wahają się od ok. 40 m² przez 80 m² aż do znacznie przekraczających 100 m², z jednym liczącym ponad 276 m² (Hofstaðir í Mývatnssveit)⁴⁷. Budowle te różnią się nie tylko wielkością, ale także atrakcyjnością lokalizacji i dostępem do zasobów naturalnych. Największe i najlepiej usytuowane spośród nich niemal na pewno należały do osób o szczególnie wysokim statusie społeczno-ekonomicznym, do których autorzy staroislandzkich źródeł narracyjnych zaliczali przede wszystkim prominentnych wodzów. Ekonomicznym fundamentem ich prestiżowej pozycji były bardzo rozległe, dobrze usytuowane gospodarstwa, którym już w okresie zasiedlenia mogły podlegać liczne zależne farmy dzierżawne⁴⁸.

⁴² *Ibidem*, brak paginacji.

⁴³ S.J. Gould, *Kropotkin Was No Crackpot*, „Natural History” 1997, t. 106, z. 1, s. 12–21.

⁴⁴ B. Magnus, *Dwellings and Settlements: Structure and Characteristics* [w:] *The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century*, ed. J. Jesch, Woodbridge 2002, s. 24–25.

⁴⁵ O. Vésteinsson, *The Archeology of Landnám: Early Settlement in Iceland* [w:] *Vikings: The North Atlantic Saga*, eds. W.W. Fitzhugh, E.I. Ward, Washington 2000, s. 171–174.

⁴⁶ *Idem*, *A Divided Society: Peasants and the Aristocracy in Medieval Iceland*, „Viking and Medieval Scandinavia” 2007, t. 3, s. 117–137.

⁴⁷ Zob. zestawienie opublikowane w: D.M. Zori, *From Viking Chiefdoms to Medieval State in Iceland: The Evolution of Social Power Structures in the Mosfell Valley*, rozprawa doktorska obroniona w 2010 r. na University of California, Los Angeles, dokument w posiadaniu autora, s. 430.

⁴⁸ O. Vésteinsson, *Patterns of Settlement in Iceland: A Study in Pre-History*, „Saga Book” 1998, t. 25, z. 1, s. 1–29.

Gospodarstwa te, wbrew twierdzeniom autorów AFAQ, były własnością pojedynczych osób i podlegały relatywnie swobodnemu transferowi. O ile we wczesnośredniowiecznej Norwegii, skąd najprawdopodobniej wywodziła się większość męskich islandzkich osadników, ziemia stanowiła przedmiot własności alodialnej (*óðal*), tj. znajdowała się pod kontrolą rodów, które administrowały ją w imieniu przyszłych i przeszłych pokoleń (*ætt*), o tyle na Islandii właścicielami ziemskimi były indywidualne osoby, które jeśli były pełnoletnie i dopełniły wymogów określanych w prawie co do formy zawarcia umowy (*GII* 174_{101–104}), mogły nią obracać bez uzyskiwania zgody potencjalnych spadkobierców, w tym sprzedawać ją osobom spoza rodziny. Tego rodzaju transfery są często opisywane w staroislandzkich źródłach narracyjnych, zwykle bez jakichkolwiek dodatkowych komentarzy, co sugeruje, że miały one względnie powszechny charakter (zob. np. *Gísla saga Súrssonar*, rozdz. 20; *Króka-Refs saga*, rozdz. 7; *Hrafnkels saga Freysgoða*, rozdz. 11)⁴⁹.

Zachowane zbiory staroislandzkiego prawa nie pozostawiają też żadnych wątpliwości co do tego, że własność użytków rolnych nie była równoznaczna z koniecznością ich samodzielnego wykorzystywania do produkcji roślinnej lub zwierzęcej, co zdają się sugerować autorzy AFAQ, w przywoływanym wyżej cytacie ujmując termin „własność” w cudzysłów i zrównując go z faktycznym użytkowaniem. Ziemia mogła być bowiem wdzierżawiana przez jej właścicieli osobom trzecim, które na mocy umowy dzierżawnej stawały się ich rzeczywistymi posiadaczami i były zobowiązane do jej produktywnego zagospodarowania (*GII* 183₁₁₂, 219–220_{150–154}). Liczne przekazy źródłowe dowodzą, że co najmniej od XII w. najbogatsi Islandczycy dysponowali kilkoma rozproszonymi w różnych regionach gospodarstwami, użytkowali jedynie część z nich, z pozostałych zaś czerpali zyski w postaci renty dzierżawnej (zob. zwł. *Sturlunga saga*, dla okresu wcześniejszego np. *Gísla saga Súrssonar*, rozdz. 3)⁵⁰. Bezspornie zarówno średniowiecznemu islandzkiemu prawu, jak i ówczesnej praktyce społecznej znana była koncepcja tzw. własności wyobcowanej, którą społeczni anarchiści uznają za jeden z przejawów kapitalistycznych stosunków ekonomicznych (zob. AFAQ, sekcja B3). Niewyjaśniona pod tym względem pozostaje jedynie kwestia, jak wcześnie ukształtowała się na Islandii instytucja dzierżawy; badania przeprowadzone w ostatnich dekadach wskazują jednak, że jej początki mogą przypadać już na okres zasiedlenia wyspy (~870–930)⁵¹. Na taką ewentualność wskazują zwłaszcza wyniki badań archeologicznych nad strukturą najstarszych islandzkich gospodarstw. Jej najbardziej charakterystyczną cechą jest bowiem współistnienie w czasach *landnám* („objęcia ziemi”) dwóch zasadniczych rodzajów farm: relatywnie niewielkiej ilości bardzo dużych samowystarczalnych jednostek dysponujących optymalnym dostępem do zasobów naturalnych, ulokowanych *vis-à-vis* dużej ilości mniejszych gospodarstw o podobnych rozmiarach i regularnym rozmieszczeniu, które niemal na pewno nie były w stanie funkcjonować jako samodzielne podmioty gospodarcze⁵².

⁴⁹ Zob. L.A. Taylor, *The Representation of Land and Landownership in Medieval Icelandic Texts*, rozprawa doktorska obroniona w 2006 r. na University of Oxford, dokument w posiadaniu autora, s. 204–211.

⁵⁰ J. Jóhannesson, *Íslendinga Saga*, s. 345–346.

⁵¹ J. Benediktsson: *Some Problems in the History of the Settlement of Iceland* [w:] *The Vikings*, eds. T. Andersson, K.I. Sandred, Stockholm 1978, s. 161–165.

⁵² O. Vésteinsson, *Patterns...*, s. 17–27.

Starając się nadać *Þjóðveldið* kolektywny charakter, autorzy AFAQ przywiązują szczególne znaczenie do funkcjonujących w jej obrębie „rozbudowanych instytucji komunalnych”. Za najważniejsze spośród nich uznają oni przy tym wspólnoty sąsiedzkie, zwane *hreppar*. Według społecznych anarchistów to właśnie owe wspólnoty, a nie indywidualne gospodarstwa, stanowiły podstawową jednostkę organizacji społecznej na Islandii, i to one w największym stopniu decydowały o komunalnym charakterze tamtejszego życia społecznego.

W ujęciu autorów AFAQ *hreppar* były islandzkim odpowiednikiem wiejskich komun, które według Kropotkina miały funkcjonować w okresie przedpaństwowym we wszystkich społecznościach tworzonych przez Germanów i Skandynawów, a ich głównym zadaniem miała być organizacja pomocy wzajemnej w obrębie ich członków. Wspólnoty miały wspierać biednych i sieroty, asystować w usuwaniu skutków pożarów i pomoru zwierząt oraz zarządzać komunalnymi pastwiskami. Tworzona przez nie „sieć solidarności” miała być – według społecznych anarchistów – główny gwarantem wolności średniowiecznych Islandczyków aż do czasu gdy

[...] upowszechnienie się własności prywatnej i towarzyszących jej nierówności społecznych doprowadziło do załamania się komunalnych struktur samorządowych (w których uczestniczyli wszyscy mężczyźni członkowie społeczności) i zastąpienia ich rządami bogatych [*goðar*]⁵³.

Mimo że *hreppar* wymieniane są w źródłach narracyjnych stosunkowo rzadko (przede wszystkim w *Sturlunga saga*), mogły one odgrywać większą rolę w codziennym życiu przeciętnych mieszkańców średniowiecznej Islandii niż jakakolwiek inna instytucja funkcjonująca w ramach *Þjóðveldið*⁵⁴. Ich charakter znacznie jednak odbiega od wizji upowszechnianej przez autorów AFAQ. Opisywane przez Kropotkina wiejskie komuny miały być zwartymi osadami, których funkcjonowanie opierało się na codziennych i bezpośrednich kontaktach mieszkańców. Wprawdzie przed XIX w. na Islandii funkcjonowało kilka osad, które spełniały ten warunek, jednakże było ich bardzo mało i są one uznawane za anomalie⁵⁵. Zdecydowana większość średniowiecznych mieszkańców wyspy żyła w rozproszonych gospodarstwach. Średnia odległość między islandzkimi farmami wynosiła wówczas ok. jednego kilometra, a w skrajnych przypadkach była nawet czterokrotnie większa. Dystans ten nie jest tak duży, by jego konsekwencją była izolacja mieszkańców poszczególnych gospodarstw, ale jednocześnie jest dostatecznie długi, by ograniczyć spotkania sąsiadów głównie do wcześniej zaplanowanych wypraw/wizyt i istotnie wpłynąć na możliwość bieżącego monitorowania tego, co dzieje się na poszczególnych farmach, przez osoby zamieszkujące inne domostwa⁵⁶. Relacje zachodzące pomiędzy islandzkimi sąsiadami nie były zatem tak bliskie jak te istniejące między mieszkańcami kontynentalnych wiosek, co miało zasadnicze znaczenie dla funkcjonowania wspólnot lokalnych. Różnice pomiędzy *hreppar* a hipotetycznymi wiejskimi

⁵³ AFAQ, F.9, *Is Medieval...*, b.p.

⁵⁴ G. Karlsson, *Social...*, s. 505–506.

⁵⁵ O. Vésteinnsson, *Communities of Dispersed Settlements: Social Organization at the Ground Level in Tenth to Thirteenth-century Iceland* [w:] *People and Space in the Middle Ages, 300–1300*, eds. W. Davies, G. Halsall, A. Reynolds, Turnhout 2006, s. 87–113.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 101–102.

komunami Kropotkina ujawniają się wyraźnie już w sposobie wewnętrznego zorganizowania tych pierwszych.

Przede wszystkim należy podkreślić, że do grona *hreppsmenn* („mężów wspólnoty”) zaliczano wyłącznie gospodarzy, a nie „wszystkich męskich członków społeczności”, jak utrzymują społeczni anarchiści. Zgodnie ze staroislandzkim prawem każda wspólnota sąsiedzka miała być tworzona przez co najmniej dwudziestu *bændr* dysponujących majątkiem umożliwiającym im ponoszenie opłat wiecowych (tzw. *þingfararkaupbændr*). Członkami *hreppr* mogli być zarówno właściciele, jak i dzierżawcy gospodarstw rolnych, ale co do zasady, jedynie ci pierwsi mogli się ubiegać o pełnienie w nich obieralnych funkcji. Członkowie wspólnoty spotykali się trzy razy do roku na stałych wiecach, do których w razie potrzeby mogli dodać także kolejne zwoływane *ad hoc* (*GII* 234₁₈₅).

Samorządność poszczególnych *hreppr* przejawiała się w możliwości samodzielnego uchwalania przez nie norm obowiązujących osoby zamieszkujące na ich terenie. Prawem do udziału w tych głosowaniach dysponowali wszelako wyłącznie *bændr*. Domownicy mogli głosować jedynie w zastępstwie swych gospodarzy, gdy ci z przyczyn niezawinionych przez siebie nie mogli stawić się na odpowiednim spotkaniu. Niepodporządkowanie się normom uchwalonym w trakcie spotkań wspólnoty wiązało się z postawieniem w stan oskarżenia przed specjalnymi sądami wspólnotowymi (*hrep-padómr*), w których ławnikami byli wyłącznie gospodarze (*GII* 234₁₈₅₋₁₉₃). Wspólnoty miały więc demokratyczny charakter, ale ich pełnoprawnymi członkami byli jedynie relatywnie dobrze sytuowani Islandczycy, tworzący wąskie grono *bændr*.

Także wsparcie świadczone przez *hreppar* osobom potrzebującym odbiega od promowanego przez społecznych anarchistów modelu pomocy wzajemnej. Zgodnie z normami zawartymi w *Grágás* udzielanie asysty jednostkom pozbawionym środków do życia, a zarazem z powodu wieku, stanu zdrowia, lub ułomności niezdolnym do utrzymania się z pracy własnych rąk (*ómagar*, l. poj. *ómagi*) było w pierwszej kolejności obowiązkiem ich najbliższych krewnych (*GII* 128₂₉₋₃₀). Obowiązek ten pociągał przy tym za sobą bardzo daleko idące konsekwencje, zwłaszcza w odniesieniu do osób spokrewnionych w linii prostej. Dorosłe dziecko, które nie dysponowało dostatecznymi środkami, by utrzymać niedołęznego rodzica (w pierwszej kolejności matki), było zobowiązane oddać się w niewolę dłużną swemu najbliższemu krewnemu, który był w stanie pokryć koszty utrzymania osoby zależnej. Jeśli zaś to rodzic nie był w stanie łożyć na swe małoletnie dziecko, wówczas miał on do wyboru bądź samemu oddać się w niewolę dłużną, bądź też oddać w nią swe dziecko. Jedynie w sytuacji gdy osoba niezdolna do utrzymania się z pracy własnych rąk nie miała żadnych krewnych, jej utrzymanie przejmowała na siebie wspólnota sąsiedzka. Wówczas to specjaliści funkcyjni obierani na wiosennych spotkaniach *hreppr* (tzw. *sóknarmenn*) rozdzielali *ómagar* pomiędzy gospodarzy dysponujących wolnym od obciążeń majątkiem o prawnie określonej wysokości (*GII* 234₁₈₅₋₁₈₆).

Licząc się z tym, że udzielanie wiktów i opierunku osobom zależnym może stanowić duże wyzwanie dla słabiej sytuowanych gospodarzy, a nawet grozić upadkiem ich gospodarstw, co w konsekwencji mogło by doprowadzić do wzrostu włóczęgostwa oraz kradzieży, wraz z wprowadzeniem ok. 1097 r. na Islandii obowiązkowej dziesięciny wspólnotom sąsiedzkim przyznano środki na pomoc najbiedniejszym spośród *bændr*. Do grona osób uprawnionych do otrzymywania takiej pomocy (tzw. *þurfamenn*) zali-

czono gospodarzy, którzy dysponowali zbyt małym majątkiem, by samemu płacić dziesięcinę i/lub tych, na których spoczywał prawny obowiązek opieki nad większą liczbą osób zależnych, niż byli oni w stanie utrzymać. Środki przeznaczone na ten cel stanowiły część obowiązkowej dziesięciny płaconej przez wszystkich dorosłych Islandczyków, których majątek był co najmniej równy prawnie określonemu minimum bez względu na to, czy byli oni gospodarzami, czy też nie. Co warto podkreślić, islandzka dziesięcina miała regresywny charakter – im wyższy był majątek osoby zobowiązanej do jej uiszczenia, tym niższy był jej procentowy wymiar (*GII 255*^{221–225}). System ten, jak słusznie zauważa Orri Vésteinsson, daleki był od humanitarnego:

Dzielił on ludzi na tych, którzy są w stanie się utrzymać, i tych, którzy nie są w stanie tego zrobić. Ci drudzy byli postrzegani jako ciężar i celem prawa było rozdzielenie kosztów ich utrzymania w możliwie najbardziej racjonalny sposób. Osoby, które zgodnie z prawem nie podlegały opiece [dorośli, którzy będąc w pełni sił, odmawiali znalezienia dla siebie domicyliu i podjęcia pracy] nie dysponowali żadnymi prawami. Pomoc włączęgom była karana chłostą, a w stosunku do nich samych zalecano kastrację. Jest oczywiste, że utrzymywania osób zależnych nie postrzegano w kategoriach działalności dobroczynnej. [...] Idea stojąca za [systemem wsparcia funkcjonującym w ramach wspólnot lokalnych] wydaje się sprowadzać do przekonania, iż biedni i słabi są zagrożeniem społecznym, bądź wprost z uwagi na fakt, że mogli dopuszczać się kradzieży lub nawet zabójstw celem zdobycia pożywienia, bądź też [...] pośrednio, gdyż ich utrzymanie mogłoby stanowić zbyt duże obciążenie dla niektórych gospodarstw, które gdyby same upadły, mogłyby stanowić jeszcze większy problem dla kogoś innego⁵⁷.

Mutualizm systemu pomocy osobom zależnym i potrzebującym funkcjonujący w ramach *hreppar* jest zatem jedynie pozorny.

Mutualistyczny charakter mogła natomiast mieć pomoc świadczona przez wspólnoty gospodarzom w ramach swoistego systemu ubezpieczeń wzajemnych przed skutkami pomoru zwierząt gospodarskich lub pożarów. Informacje na temat jego organizacji przetrwały jednak do czasów współczesnych w tylko jednej kopii *Grágás* (staroislandzkie źródła narracyjne nie zawierają żadnych informacji na jego temat), przez co nie możemy mieć pewności, czy opisany tam sposób radzenia sobie przez członków wspólnoty z nadzwyczajnymi wydarzeniami losowymi rzeczywiście funkcjonował na Islandii. Zdaniem Gunnara Karlssona nie da się wykluczyć, że system ten był jedynie kreacją skryby dobrze zaznajomionej z funkcjonowaniem skandynawskich gildii⁵⁸.

Celem wykazania, że wczesna islandzka gospodarka była zorganizowana w sposób komunalny, autorzy AFAQ podkreślają społeczno-ekonomiczne znaczenie „komunalnych zasobów”, eksploatowanych „komunalną pracą” i podlegających „komunalnym jednostkom organizacyjnym”⁵⁹. Także i w tym aspekcie ich uwagi mają jednak bardziej życzeniowy niż opisowy charakter. Staroislandzkie prawo wyróżniało dwa rodzaje zasobów naturalnych określanych mianem wspólnych: wspólne pastwiska (*afréttir*, l. poj. *afréttur*) i tereny podlegające wspólnym prawom do użytkowania (*almennigr*). Pierwsze z nich, wbrew swojej nazwie, były wszelako przedmiotem własności prywat-

⁵⁷ O. Vésteinsson, *The Christianization of Iceland: Priests, Power, and Social Change 1000–1300*, Oxford 2000, s. 81–82.

⁵⁸ G. Karlsson, *Social...*, s. 506.

⁵⁹ I. McKay, *An Anarchist FAQ*, David Friedman and Medieval Iceland, <http://flag.blackened.net/revolt/anarchism/writers/anarcho/anarchism/iceland.html> (dostęp: 3.01.2017).

nej⁶⁰. W *Grágás* są one definiowane wprost jako pastwiska, które mają dwóch lub więcej współwłaścicieli (*GII* 205₁₃₈). Z użytków tych mogły korzystać wyłącznie osoby dysponujące odpowiednim tytułem prawnym. Ci, którzy nie mając takiego tytułu, bez zezwolenia jednej z osób uprawnionych próbowali wypasać na nich swe zwierzęta, podlegali karze grzywny (*GII* 201₁₃₁). Współwłaścicielami *afrétt* byli zazwyczaj gospodarze należący do tej samej *hreppr*, stąd też organizacja i przeprowadzanie wypasu zwierząt miały wspólnotowy charakter, ale określanie tych pastwisk jako „komunalnych zasobów” podlegających „komunalnym jednostkom organizacyjnym”, jak to czynią społeczni anarchiści, jest nieuprawnione.

Za wspólnie władane, ale niepodlegające „komunalnym jednostkom organizacyjnym” i nieeksploatowane „komunalną pracą”, zasoby można natomiast uznać *almennigr*. Były to tereny, które „mieszkańcy kwarty mają na wspólną własność” (*GII* 240₂₀₁). Zaliczano do nich górskie łąki oraz trudno dostępne wybrzeża, pod warunkiem że nie miały one indywidualnych prywatnych właścicieli, oraz wody morskie znajdujące się poza tzw. obszarem widoczności z brzegu ryb przerzuconych przez burtę (*er sjá má fisk af borði*, *GII* 211₁₄₂). Strefy te podlegały swobodnemu użytkowaniu przez wszystkich mieszkańców danej kwarty przez siedem miesięcy w roku, począwszy od ostatniego miesiąca zimy. W tym czasie mogli oni tam wypasać zwierzęta, polować na dziką zwierzynę, a także zbierać wolno dryfujące drewno i oprawiać wyrzucone na brzeg martwe wieloryby. Eksploatacja tych zasobów nie miała jednak zbiorowego charakteru, była wysoce rywalizacyjna i mogła prowadzić do gwałtownych, a niekiedy także krwawych, sporów, często opisywanych w staroislandzkich źródłach narracyjnych (zob. np. *Grettis Saga*, rozdz. 25). Nie dysponujemy obecnie informacjami, jak rozległe były te tereny, ani jak poszczególne z nich zyskały swój osobliwy status prawny, niemniej wszędzie tam, gdzie istnieje możliwość prześledzenia historii konkretnych *almennigr*, pierwotnie były one przedmiotem prywatnej własności pojedynczych osób⁶¹. Ich użytkowanie z całą pewnością miało duże znaczenie dla indywidualnych Islandczyków, trudno jednakże uznać je za istotne z punktu widzenia funkcjonowania społeczności i całej gospodarki⁶².

Kolejny argument przemawiający zdaniem autorów AFAQ za komunalnością wczesnej gospodarki *Þjóðveldið* odnosi się do obrotu wyrobami rzemieślniczymi. Rzemiosło uznają oni za jeden z fundamentów islandzkiego ustroju ekonomicznego (poświęcają mu więcej uwagi niż chowowi zwierząt), jego produkty zaś za główne towary podlegające lokalnej wymianie handlowej. Wymiana ta, co podkreślają, nie miała przy tym charakteru rynkowego, ponieważ ceny artykułów będących na Islandii przedmiotem obrotu miały być ustalane w wyniku „publicznego werdyktu” osób biorących udział w specjalnych wiecach zwanych *skuldabing* (termin ten autorzy AFAQ tłumaczą jako „wiece płatnicze”, bardziej zasadne jest zatem określanie ich mianem „wieców dłużnych”, isl. słowo *skuld* znaczy bowiem „dług”). Owa „społeczna kontrola nad cenami” sprawiała zdaniem społecznych anarchistów, że wczesna islandzka gospodarka w znacznie więk-

⁶⁰ J. Jóhannesson, *Íslendinga Saga*, s. 85.

⁶¹ *Ibidem*, s. 31.

⁶² J. Byock, *Viking...*, s. 48–54.

szym stopniu miała przypominać „socjalizm cechowy (oparty na negocjowaniu przez gildie «uczciwych cen» za produkty i usługi) niż kapitalizm”⁶³.

Wytwórstwo odgrywało niewątpliwie bardzo istotną rolę w życiu średniowiecznych Islandczyków, jednakże miało ono odmienny charakter od tego, który przypisują mu autorzy AFAQ⁶⁴. Zdecydowanie największe znaczenie gospodarcze miało wytwarzanie przędzy i tkactwo oraz przetwórstwo mleka, a więc działalność bezpośrednio związana z głównym źródłem utrzymania większości mieszkańców wyspy – chowem zwierząt (przede wszystkim owiec i bydła mlecznego). Produkcja w tych dwóch obszarach odbywała się na wszystkich islandzkich farmach i należała do zwyczajowych obowiązków pracowniczych domowników. Szczególna rola gospodarcza tej działalności wynikała z tego, że jej produkty funkcjonowały lokalnie jako środki płatnicze, za pomocą których można było zawierać transakcje, spłacać wierzytelności i opłacać rentę dzierżawną. Dodatkowo samodział (isl. *vaðmál*, wełniana tkanina wytwarzana na ręcznym krośnie, doskonale nadająca się do produkcji ubrań, żagli, poszyć namiotów itp.) stanowił jeden z głównych towarów eksportowych Islandii, cieszący się zainteresowaniem na wielu zagranicznych rynkach⁶⁵.

Pozostałe rodzaje działalności wytwórczej – wytapianie żelaza, szkutnictwo itp. – angażowały znacznie mniejszą liczbę osób, zwykle określaną na niewielki ułamek ogółu populacji, i były przedmiotem specjalizacji. Nie jesteśmy w stanie stwierdzić obecnie, w jakim stopniu – jeśli w ogóle – miały one charakter zorganizowany i czy podlegały cechom. Staroislandzkie źródła narracyjne zawierają wprawdzie informacje o kilku spotkaniach cechowych, do jakich miało dojść na wyspie w XII w., miały one jednak formę uczt, a w jednej z nich uczestniczyły głównie osoby duchowne⁶⁶. Stąd też wydaje się mało prawdopodobne, by w okresie średniowiecza funkcjonowały na Islandii cechy *stricto* rzemieślnicze. Należy mieć również na uwadze to, że staroislandzkie prawo bardzo sceptycznie odnosiło się do osób utrzymujących się z pracy innej niż ta prowadzona w ramach gospodarstw, przez co wykonujące ją osoby, jak się wydaje, miały stosunkowo niski status społeczny. Z tego też względu, nawet jeśli były one zorganizowane w cechy, raczej nie były w stanie narzucać warunków osobom niebędącym ich członkami, ani nawet „negocjować uczciwych cen produktów i usług”.

Także kwestia rzekomej społecznej kontroli nad cenami jest znacznie bardziej złożona, niż wynikałoby z uwag autorów AFAQ. *Skuldabing*, podczas których, jak twierdzą społeczni anarchiści, ogół zgromadzonych mężczyzn miał na drodze „publicznego werdyktu” określać ceny obowiązujące w danym dystrykcie, odbywały się co roku w maju, jako jedna z dwóch sesji tzw. wieców wiosennych (*várþing*). Ich nazwa, „wiece dłużne”, wynikała z tego, że wyznaczały one zwyczajowy termin spłaty zaciągniętych wcześniej zobowiązań majątkowych. Płatności te były początkowo regulowane w srebrze (*GII* 245₂₀₆), ale z uwagi na jego niewielką ilość w obiegu z czasem Islandczycy zaczęli wykorzystywać jako środki płatnicze różne lokalnie dostępne dobra, w tym m.in. wełniane tkaniny o prawnie określonych wymiarach (*vaðmál*), zwierzęta hodowlane oraz ich

⁶³ AFAQ F.9, *Is Medieval...*, brak paginacji.

⁶⁴ J. Jóhannesson, *Íslendinga Saga*, s. 300–303.

⁶⁵ G. Karlsson, *The History of Iceland*, Minneapolis 2000, s. 50–51.

⁶⁶ B.E. Gelsing, *The Icelandic Enterprise: Commerce and Economy in the Middle Ages*, Columbia 1981, s. 32–33.

skóry, a ponadto produkty żywnościowe, głównie przetwory mleczne oraz suszone ryby. Ze względu na wielość akceptowalnych środków płatniczych i ich wymiennosc, podczas spotkań *skuldaping* określano ich ekwiwalentną wartość (np. jedna krowa mleczna stanowi równowartość dwóch dwuletnich wołów, trzech koszy wypełnionych masłem, serem lub łojem, sześciu owiec itp.)⁶⁷. Nie dysponujemy jednak przekazami na temat tego, kto i w jaki sposób dokonywał owego wartościowania (zgodnie ze staroislandzkim prawem w każdym z wiosennych wieców obowiązkowo uczestniczyło po trzech *goðar* i wszyscy stowarzyszeni z nimi gospodarze bądź też ich odpowiednio umocowani zastępcy), jest wszak mało prawdopodobne, by odbywało się ono „komunalnie”, jak utrzymują autorzy AFAQ⁶⁸. Co jednak bardziej istotne, w świetle zachowanych źródeł narracyjnych nie wydaje się, by te ekwiwalentne wartości wyznaczały oficjalnie obowiązujące ceny sprzedaży lokalnych produktów, w sagach bowiem są one zazwyczaj ustalane na drodze negocjacji między stronami⁶⁹. Standardowe wartości określone na wiecach miały raczej na celu umożliwienie spłaty zobowiązań majątkowych za pomocą wielu różnych środków płatniczych, w tym innych niż te, na które pierwotnie opiewała umowa.

Staroislandzkie źródła zawierają natomiast szereg przekazów sugerujących, że kontroli na Islandii podlegały ceny towarów sprowadzanych na wyspę przez zagranicznych kupców. Kontrola ta nie miała jednak charakteru społecznego i nie odbywała się w interesie ogółu. Do jej sprawowania aspirowali *goðar*, którzy starając się narzucić obcym kupcom ceny sprowadzonych przez nich artykułów, chcieli w ten sposób uzyskać najlepsze warunki dla pierwokupu szczególnie interesujących ich produktów luksusowych (zob. np. *Vápnfirðinga saga*, *Hænsa-Þóris saga*, *Ljósvetninga saga*). Jak jednak słusznie zauważa Jesse Byock, w negocjacjach między zagranicznymi kupcami a islandzkimi wódcami mocniejszą stroną byli zwykle ci pierwsi. Gdyby bowiem lokalny *goði* próbował na nich wymusić zaakceptowanie zbyt niskich cen, mogli oni udać się ze swymi towarami do innego islandzkiego portu/zatoki, kontrolowanego przez kogoś z jego konkurentów i starać się u niego uzyskać lepsze warunki sprzedaży (jak dotąd zidentyfikowano 23 takie miejsca, funkcjonujące do ok. 1180 r. i 11 funkcjonujących w XIII w.). Wódz, który kilkakrotnie próbował narzucić kupcom niekorzystne dla nich ceny, musiał się więc liczyć z tym, iż ci będą konsekwentnie omijali kontrolowane przez niego rejony wybrzeża, to zaś istotnie ograniczyłoby jego dostęp do artykułów, których posiadanie było wyznacznikiem wysokiego statusu społecznego⁷⁰. Dystrybucja tych ostatnich była przy tym jednym z głównych sposobów, w jaki *goðar* pozyskiwali nowych i utrzymywali starych sprzymierzeńców w gronie wolnych gospodarzy⁷¹.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 34–36.

⁶⁸ Z *Grágás* wynika natomiast, że jeśli strony zobowiązania majątkowego chciały dokonać płatności za pomocą innych dóbr niż te, których wartość określono podczas właściwego wiecu, wartościowania dokonywały dwie wskazane przez nie osoby, po jednej przez każdą ze stron, a jeśli nie były one w stanie się porozumieć się co do ich wyceny, o tym, która z nich jej dokona, decydował wynik ciągnięcia losów. W tym drugim wypadku ostateczna wycena odbywała się pod przysięgą (*GII* 246₂₀₉).

⁶⁹ B.E. Gelsinger, *The Icelandic...*, s. 38.

⁷⁰ J. Byock, *Viking...*, s. 256.

⁷¹ J.V. Sigurðsson *Chieftains...*, *passim*. Z *Grágás* wynika, że pod koniec funkcjonowania *Pjóðveldið* uprawnienia *goðar* dotyczące kontrolowania cen zagranicznych produktów przynajmniej w niektórych regionach kraju mogli przejść bliżej niezidentyfikowani *forráðsmenn* („nadzorcy”), nie wiemy jednak, kim

IV. Dokonana w niniejszym artykule krytyczna analiza uwag wygłaszanych przez doktrynalnych anarchistów na temat ustroju społeczno-politycznego średniowiecznej Islandii nie wyczerpuje rzecz jasna całości zagadnienia. Ze względu na ograniczoną ilość miejsca nie podejmowałem w nim problemu zasadności posługiwania się w odniesieniu do marginalnej i relatywnie biednej społeczności epoki żelaza terminologią opisującą funkcjonowanie znacznie liczniejszych i bardziej rozwiniętych społeczeństw industrialnych („socjalizm”, „kapitalizm”, „wolny rynek” itd.). Nie zostały w nim też poruszone zagadnienia dotyczące zasadniczych różnic istniejących między władzą i polityką we wczesnym średniowieczu a rządami występującymi w późniejszych epokach⁷², których mniej lub bardziej wnikliwe analizy stanowiły podstawę ukształtowania się doktryny anarchizmu, z jego licznymi i niekiedy wrogimi sobie nurtami. Zdawkowo potraktowałem też kwestie dotyczące charakteru relacji gospodarczych zachodzących w społecznościach opartych na tzw. chłopskim modelu produkcji, pomijając całkowicie zagadnienie roli akumulacji zasobów, sposobów i znaczenia różnych metod dystrybucji dóbr, (nie)funkcjonowania mechanizmu cenowego itp., które mają fundamentalne znaczenie przy badaniu stosunków ekonomicznych społeczeństw przedkapitalistycznych⁷³.

Nawet powyższa elementarna ewaluacja poglądów zarówno społecznych, jak i rynkowych anarchistów powinna być jednak wystarczająca do wykazania, że krytkowane przeze mnie tezy w większym stopniu opierają się na rygorystycznie przyjmowanych założeniach doktrynalnych, niż na analizie dostępnych współczesnej nauce źródeł z okresu *Þjóðveldið* czy wnikliwej znajomości bardzo obszernej i relatywnie łatwo dostępnej literatury przedmiotu. Średniowieczna Islandia nie jest ani przykładem społeczności anarchokapitalistycznej, jak utrzymuje część historyków amatorów o libertariańskim światopoglądzie, ani też związkiem samorządnych wiejskich komun, jak starają się wykazać polemizujący z nimi społeczni anarchiści. Nie była ona także społecznością kolektywną ani *a contrario* rynkową. Nie jest dowodem na to, że w społeczeństwach przedpaństwowych nie istniała własność prywatna, ani też świadectwem tego, że tworzenie prawa, jego stosowanie i egzekwowanie może być „świadczane prywatnie bez naruszania niczyich praw”⁷⁴. Społeczność, w której funkcjonowało niewolnictwo, kobiety nie dysponowały pełnią praw⁷⁵, a drobne ujmy na honorze były w stanie doprowadzić do se-

oni byli ani jak ich obierano. Niepodporządkowanie się ich decyzji obarczone było bardzo wysoką grzywną w wysokości 12 marek (czterokrotnie wyższą niż standardowa kara pieniężna przewidywana przez staroislandzkie prawo). Karę tę ponosił wyłącznie nabywca artykułów, sam kupiec wolny był od odpowiedzialności bez względu na wysokość ceny, za jaką sprzedał swe towary (*GII* 167₉₂₋₉₃). Pochodzący z połowy XIV w. manuskrypt zwany *Belgsdalsbók* (AM 347 fol) zawiera ponadto listę cen ustaloną przez Zgromadzenie Powszechnie (*Alþingi*), na przełomie XII i XIII w. dla całej Islandii. Miała ona obowiązywać przez rok i wiązać wszystkich sprzedawców na wyspie, w tym także lokalnych kupców. Najprawdopodobniej lista ta była nadzwyczajną i jednorazową odpowiedzią na klęskę głodu, która dotknęła wówczas Islandczyków na skutek załamania klimatu. Zob. J. Jóhannesson, *Íslendinga Saga*, s. 320–321.

⁷² Por. P. Urbańczyk, *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000.

⁷³ Zob. C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford 2006.

⁷⁴ T. Whiston, *Medieval...*, b.p.

⁷⁵ W. Gogłóża, *The Social Status of Women in the Old Icelandic Laws*, [w:] *Grettir's Little Sword: Constructing Masculinity in Old Norse Society*, red. L. Słupecki, R. Gogosz, Wodzisław Śląski 2017, artykuł przyjęty do druku.

rii krwawych wróżd⁷⁶, nie powinna też być wskazówką, „jak współcześnie możemy stworzyć bardziej sprawiedliwe i efektywne społeczeństwo”⁷⁷. Jest ona natomiast fascynującym przykładem relatywnie dobrze udokumentowanej społeczności przedpaństwowej, której badanie może dostarczyć nam wiedzy na temat endogenicznych mechanizmów kształtowania się porządku społecznego, pozasądowych metod rozstrzygania sporów, prywatnych sposobów egzekwowania orzeczeń, funkcjonowania ustroju wodzowskiego, a także procesów leżących u podstaw tworzenia się wczesnych państw⁷⁸.

Bibliografia

- A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*, ed. R. McTurk, Oxford 2007.
- AFAQ: F.9, *Is Medieval Iceland an Example of „Anarcho”-Capitalism Working in Practice?*, <http://www.infoshop.org/AnarchistFAQSectionF9> (dostęp: 3.01.2017).
- An Anarchist FAQ*, ed. I. McKay, t. 1, Edinburgh 2008; t. 2, Edinburgh 2012, <http://www.infoshop.org/anarchist-faq> (dostęp: 3.01. I 2017).
- Anarchy, Geography, Modernity: Selected Writings of Elisée Reclus*, eds. J.P. Clark, C. Martin, New York 2004.
- Becker G., Stigler G., *Law Enforcement, Malfeasance, and Compensation of Enforcers*, „Journal of Legal Studies” 1974, t. 3, z. 1, s. 1–18.
- Benediktsson J., *Some Problems in the History of the Settlement of Iceland* [w:] *The Vikings*, eds. T. Andersson, K.I. Sandred, Stockholm 1978.
- Byock J., *Feud in the Icelandic Saga*, Berkeley 1982.
- Byock J., *Governmental Order in Early Medieval Iceland*, „Viator. Medieval and Renaissance Studies” 1986, t. 17, z. 1, s. 19–34.
- Byock J., *State and Statelessness in Early Iceland* [w:] *Samtíðarsögur: The Contemporary Sagas*, t. 1, ed. S. Tómasson, Akureyri 1994, s. 155–169.
- Byock J.L., *Viking Age Iceland*, London 2001
- Casey G., *Reflections on Legal Polycentrism*, „Journal of Libertarian Studies” 2010, t. 22, z. 1, s. 22–34.
- Clastrès P., *Society Against State: Essays in Political Anthropology*, wyd. 6, New York 2007.
- Cooter R., Ulen T., *Ekonomiczna analiza prawa*, Warszawa 2009.
- Dixit A.K., *Lawlessness and Economics: Alternative Modes of Governance*, Princeton 2007.
- Eggertsson P., *Economic Behavior and Institutions*, Cambridge 1990, s. 304–311.
- Friedman D.D., *Efficient Institutions for the Private Enforcement of Law*, „Journal of Legal Studies” 1984, t. 13, z. 2, s. 376–397.
- Friedman D.D., *Private Creation and Enforcement of Law: A Historical Case*, „Journal of Legal Studies” 1979, t. 8, z. 2, s. 399–415.
- Friedman D.D., *The Machinery of Freedom: Guide to a Radical Capitalism*, wyd. 3, New York 2014, s. 197–204.
- Gelsing B.E., *The Icelandic Enterprise: Commerce and Economy in the Middle Ages*, Columbia 1981.

⁷⁶ J. Byock, *Feud...*, *passim*, oraz W.I. Miller, *Blood...*, s. 179–220.

⁷⁷ T. Whiston, *Medieva...*, b.p.

⁷⁸ Na temat koncepcji wczesnego państwa i współczesnych teorii procesów państwowotwórczych zob. *Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszekiewicz, M. Kara, H. Mamzer, Poznań 2015.

- Gogłoza W., *Analityczny anarchizm – cele, przedmiot i metody badań empirycznych nad stanami natury* [w:] *Myślenie o polityce i prawie – przedmiot, metoda, perspektywa*, red. I. Barwicka-Tylek, A. Czarnecka, M. Jaskólski, J. Malczewski, Warszawa 2015, s. 209–232.
- Gogłoza W., *Policentryczny porządek konstytucyjny – zarys historii idei* [w:] *Tendencje rozwojowe myśli politycznej i prawnej*, red. M. Maciejewski, M. Marszał, M. Sadowski, Wrocław 2014, s. 345–361
- Gogłoza W., *Spór o historyczność sag Islandczyków w perspektywie antropologii prawa* [w:] *Księga życia i twórczości. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi A. Tokarczykowi*, t. V: *Prawo*, red. Z. Władek, J. Stelmasiak W. Gogłoza, K. Kukuryk, Lublin 2013, s. 64–89.
- Gogłoza W., *The Social Status of Women in the Old Icelandic Laws*, [w:] *Grettir's Little Sword: Constructing Masculinity in Old Norse Society*, red. L. Ślupecki, R. Gogosz, Wodzisław Śląski 2017, artykuł przyjęty do druku.
- Gould S.J., *Kropotkin Was No Crackpot*, „Natural History” 1997, t. 106, z. 1, s. 12–21.
- Hadfield G.K., Weingast B.R., *Law without the State: Legal Attributes and the Coordination of Decentralized Collective Punishment*, „Journal of Law and Courts” 2013, t. 1, z. 1, s. 3–34.
- Instytucja „wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, red. J. Banaszkiwicz, M. Kara, H. Mamzer, Poznań 2015.
- Íslendingabók and Kristnisaga, Viking Society for Northern Research Text Series*, Vol. XVIII, London 2006.
- Jakobsson S., *From Reciprocity to Manorialism: On the Peasant Mode of Production in Medieval Iceland*, „Scandinavian Journal of History” 2013, t. 38, z. 3, s. 273–295.
- Jóhannesson J., *Íslendinga Saga: A History of the Old Icelandic Commonwealth*, Manitoba 2006.
- Karlsson G., *Social Institutions* [w:] *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*, red. R. McTurk, Oxford 2007, s. 503–517.
- Karlsson G., *The History of Iceland*, Minneapolis 2000.
- Karras R.M., *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, New Haven 1988.
- Kerekes C.B., Williamson C.R., *Discovering Law: Hayekian Competition in Medieval Iceland*, „Griffith Law Review” 2012, t. 21, z. 2, s. 432–447.
- Kristjánsson J., *Eddas and Sagas: Iceland's Medieval Literature*, Reykjavik 1988.
- Kropotkin P., *Mutual Aid: A Factor of Evolution*, London 2009.
- Landes W.M., Posner R.A., *The Private Enforcement of Law*, „The Journal of Legal Studies” 1975, t. 4, z. 1, s. 1–46.
- Laws of Early Iceland. Grágás The Codex Regius of Grágás with Material from Other Manuscripts*, t. 1 i 2, eds. A. Dennis, P. Foote, R. Perkins, Winnipeg 1980
- Leeson P.T., *Anarchy Unbound: Why Self-Governance Works Better Than You Think*, Cambridge 2014.
- Lindal S., *Law and Legislation in the Icelandic Commonwealth*, „Scandinavian Studies in Law” 1993, z. 37, s. 55–92.
- Long R.T., *Anarchism* [w:] *The Routledge Companion to Social and Political Philosophy*, red. G. Gaus, F.D'Agostino, New York 2013, s. 217–230.
- Long R.T., *Market Anarchism as Constitutionalism* [w:] *Anarchism/Monarchism: Is a Government Part of a Free Country?*, red. R.T. Long, T.R. Machan, Burlington 2008, s. 133–150.
- Long R.T., *Privatization, Viking Style: Model or Misfortune?*, <http://archive.lewrockwell.com/orig3/long1.html> (dostęp: 3.01.2017).
- Magnus B., *Dwellings and Settlements: Structure and Characteristics* [w:] *The Scandinavians from the Vendel Period to the Tenth Century*, red. J. Jesch, Woodbridge 2002, s. 24–25.
- McKay I., *An Anarchist FAQ*, *David Friedman and Medieval Iceland*, <http://flag.blackened.net/revolt/anarchism/writers/anarcho/anarchism/iceland.html> (dostęp: 3.01.2017).

- Miller W.I., *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Saga Iceland*, Chicago 1997.
- Morriss A., *Anarcho-Capitalism* [w:] *The Encyclopedia of Libertarianism*, ed. R. Hamowy, Los Angeles 2008.
- Posner R.A., *The Economics of Justice*, wyd. 2, Cambridge 1983, s. 146–206.
- Runólfsson B.P., *Ordered Anarchy: Evolution of the Decentralized Legal Order in the Icelandic Commonwealth*, „Journal des Economistes et des Etudes Humaines” 1992, t. 3, z. 2/3, s. 331–351.
- Runólfsson B.P., *Institutional Evolution in the Icelandic Commonwealth*, „Constitutional Political Economy” 1993, t. 4, z. 1, s. 97–125.
- Sagi Islandzkie. Zarys dziejów literatury staronordyckiej*, red. J. Morawiec, Ł. Neubauer, Warszawa 2016.
- Samson R., *Goðar: Democrats or Despots?* [w:] *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*, ed. G. Pálsson, Enfield Lock 1992, s. 167–188.
- Sigurðsson J.V., *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*, Odense 1999.
- Stringham E.P., *Private Governance: Creating Order in Economic and Social Life*, Oxford 2015.
- Taylor L.A., *The Representation of Land and Landownership in Medieval Icelandic Texts*, rozprawa doktorska obroniona w 2006 r. na University of Oxford.
- Urbańczyk P., *Władza i polityka we wczesnym średniowieczu*, Wrocław 2000.
- Urbańczyk P., *Zdobywcy północnego Atlantyku*, Toruń 2012.
- Vésteinsson O., *A Divided Society: Peasants and the Aristocracy in Medieval Iceland*, „Viking and Medieval Scandinavia” 2007, z. 3, s. 117–137.
- Vésteinsson O., *Archeology of Economy and Society* [w:] *A Companion to Old-Norse-Icelandic Literature and Culture*, ed. R. McTurk, Oxford 2007.
- Vésteinsson O., *Communities of Dispersed Settlements: Social Organization at the Ground Level in Tenth to Thirteenth-century Iceland* [w:] *People and Space in the Middle Ages, 300–1300*, eds W. Davies, G. Halsall, A. Reynolds, Turnhout 2006.
- Vésteinsson O., *Patterns of Settlement in Iceland: A Study in Pre-History*, „Saga Book” 1998, t. 25, z. 1, s. 1–29.
- Vésteinsson O., *The Archeology of Landnám: Early Settlement in Iceland* [w:] *Vikings: The North Atlantic Saga*, eds W.W. Fitzhugh, E.I. Ward, Washington 2000, s. 171–174.
- Vésteinsson O., *The Christianization of Iceland: Priests, Power, and Social Change 1000–1300*, Oxford 2000.
- Whiston T., *Medieval Iceland and the Absence of Government*, <https://mises.org/library/medieval-iceland-and-absence-government> (dostęp: 3.01.2017).
- Wickham C., *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford 2006.
- Zori D.M., *From Viking Chieftoms to Medieval State in Iceland: The Evolution of Social Power Structures in the Mosfell Valley*, rozprawa doktorska obroniona w 2010 r. na University of California, Los Angeles.